

Yeganə İlyas qızı Ələsgərova²⁸
AZƏRBAJCAN DİLİNDƏ İSMİN YİYƏLİK HALI VƏ ONUN QRAMMATİK ƏLAMƏTLƏRİ

Hal kateqoriyası isim bəhsinin, o cümlədən qrammatikanın mühüm kateqoriyalarından biri olub, söz birləşməsi və ya cümlədə adların başqa sözlərə olan münasibətini bildirməyə xidmət edir.

Türkölogiyada, həmçinin Azərbaycan dilçiliyində hal kateqoriyasına dair sınıxın və diaxron aspektdə geniş şəkildə araşdırmalar aparılmışdır. Tədqiqatlar müxtəlif istiqamətlərdə - müasir dil, dil tarixi, dialektoloji, müqayisəli qrammatika sahələrində olmaqla bir-birindən fərqlənir. Bu kateqoriyanın öyrənilməsi zəruridir, çünki müxtəlif qrammatik quruluşa malik dillərdə hal kateqoriyası özünü göstərir.

Azərbaycan dilçiliyində bu kateqoriya ilə bağlı kifayət qədər araşdırmalar aparılmış və mövcud nəticələr qrammatika kitablarında öz əksini tapmışdır. Tədqiqatların genişliyinə baxmayaraq, hal kateqoriyasına dair bir sıra məsələlər hələ də öz həllini tapmamışdır. Belə ki, hal kateqoriyasının ümumi və ya xüsusi qrammatik kateqoriyalar sırasına aid olması, halların məkanı və qrammatik olmaqla iki qrupa bölməsi və s. məsələlər tam həllini tapmamış və müxtəlif fikirlərə səbəb olan məsələlərdəndir.

Türköloji ədəbiyyatların bir qisminə ismin halları qrammatik və məkanı (qrammatik-məkani) olmaqla iki qrupa ayrılır. Türkölogiyada bu fikri ilk dəfə irəli sürən N.K.Dmitriyev olmuşdur. Onun bu fikrinə 1951-ci ildə nəşr edilmiş "Azərbaycan dilinin qrammatikası" (I hissə) kitabında rast gəlinir. M.Hüseynzadənin üç il sonra nəşr edilmiş "Müasir Azərbaycan dili" kitabında bu termini bir qədər də dəqiqləşdirilir və ismin halları qrammatik və qrammatik-məkani olmaqla iki qrupda birləşdirilir: adlıq, yiyəlik, təsirlik hallar qrammatik, yönlük, yerlik, çıxışlıq hallar isə məkanı-qrammatik hallar qrupuna daxil edilir.

1946-cı ildən 1968-ci ilə qədər nəşr olunmuş Azərbaycan dili dərsliklərində ismin halları sırasında yiyəlik hal yoxdur. Bu dərsliklərdə 5 hal verilir: adlıq, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq. Bunun səbəbi həmin dərsliklərdə "yiyəlik birləşməsi" adı ilə bir bəhsin verilməsi idi. Bu adla indiki sintaksisdə "Üçüncü növ təyini söz birləşmələri" adlandırılan birləşmələr nəzərdə tutulurdu. Belə hesab edilirdi ki, in, in, in, un, in, un, ün şəkilçisi qəbul etmiş isim özündən sonrakı sözlə əlaqələndirilib birləşmə əmələ gətirirsə, deməli, o, hal sistemində daxil ola bilməz. Bir də vaxtla belə mülahizə var idi ki, ismin halları birbaşa feillə əlaqələndirilməlidir, ismin yiyəlik halının isə belə imkanı yoxdur, o, birbaşa belə əlaqədə iştirak etmir (I, 246).

1944-cü ildən başlayaraq yiyəlik hal yenidən hal paradigmasına əlavə edilir və indiyə kimi bu sistemin bərabərliyi üçün üzvi kimi qalır.

Yiyəlik hal sahiblik bildirir. Bu halda olan söz başqa sözlərlə iki cür əlaqəyə girir: I. Özündən sonra gələn sözlə III növ təyini söz birləşməsi yaradır, II. Yiyəlik halda olan söz xəbərlilik şəkilçisi qəbul edərək xəbər vəzifəsi daşıya bilər. Belə ki, yiyəlik halda olan sözün əlaqədə olduğu sözlə münasibəti mübtəda ilə xəbər münasibətinin eynidir.

M.Hüseynzadə yiyəlik halı iki əşya arasında sahiblik, aidlik məzmunu ifadə edən hal kimi səciyyələndirir və onun feillərlə işlənmə bilməməsinə bununla əlaqələndirir. O qeyd edir ki, bu halın adı onunla ifadə olunan bütün mənaların əhatə etmir. məs: tələbələrin beşi birləşməsinə birinci tərəf heç bir yiyəlik məzmunu ifadə etmir. O, bir çox tələbələr müəyyən miqdarını ayırıb göstərməyə (tələbələrəndən beşi) xidmət edir (6, 57).

Yiyəlik halda olan sözün müstəqil olaraq işlənməsi onun xəbər vəzifəsində işlənməsi ilə bağlıdır. Çünki başqa vəziyyətlərdə yiyəlik halda olan söz özündən sonra gələn mənsubiyyət şəkilçili sözlə birlikdə cümlənin bir üzvi olur.

Q.Kazimovun qeyd etdiyi kimi halların yaranmasının əsas səbəbi cümlədə sözlərin əlaqəsini təmin etmək olmuşdur. Yönlük, yerlik və çıxışlıq halda olan sözlər əksərən feillərlə, az halda ismi xəbərlə əlaqələnir, təsirlik halda olan sözlər yalnız təsirli feli xəbərlə və ümumən təsirli feillərlə əlaqələnir. Yiyəlik halda olan söz isə bunun əksinə olaraq, yalnız adlarla əlaqələnir, məsə, feli sifətlə mənsubiyyət əlaqəsinə girsə də, təsirli feli xəbərlə əlaqə yarada bilmir (6, 65).

İsmin bu halının iki forması var: 1. Müəyyən yiyəlik hal; 2. Qeyri-müəyyən yiyəlik hal. Bu hallar həm formaca, həm mənaca fərqlənir. Belə ki, bunlardan birincisinin hal şəkilçisi var, ikincisinin yoxdur. Birincisi konkretlik, ikincisi ümumilik bildirir. Digər tərəfdən bu iki forma söz birləşmələri əmələ gətirmələri ilə də bir-birindən fərqlənir: müəyyən yiyəlik halda olan söz III növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi olduğu halda, qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan söz II növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi olur.

"Azərbaycan dilinin qrammatikası" kitabında qeyri-müəyyən yiyəlik halın kim?, nə?, hara? suallarından birinə cavab verdiyi göstərilir (1, 26). Fikirimizcə, bu doğru hesab edilə bilməz. Çünki yiyəlik halın bu forması II növ təyini söz birləşməsi daxilində işlənir və ona ayrılıqda sual vermək olmaz, bütövlükdə bir suala cavab verir. Təyini söz birləşməsinin birinci tərəfinə sual vermək lazım gəlirdikə nə? və hansı? sual əvəzliliklərdən istifadə olunur. məs: Bu nə ətidir?-qoyun əti, Azərbaycanın paytaxtı hansı şəhərdir? -Bakı şəhəri və s.

Yiyəlik halın aşağıdakı mənalarını göstərmək olar:

1. Yiyəlik hal əşyaya sahib olan şəxsi bildirir: Kitab mənimdir, Maşın onunundur. (dan.)

2. Yiyəlik halda olan isim bütöv, ondan sonrakı isim isə bütövün hissəsini bildirir: telefonun dəstəyi, uşağın qolu və s.

6. Yiyəlik hal qohumluq, dostluq, yaxınlıq münasibəti bildirir: Əliabbas kişinin dördüncü nəvəsi Ağasəlim

üzünü arvadı Zibəydayə tutub dedi. (Elçin)

4. Yiyəlik halda olan söz özündən sonra gələn sözün ifadə etdiyi müəssisəyə, təşkilata, kollektivə mənsub olan şəxsi bildirir: idarənin rəisi, məktəbin direktoru vəs.

5. Yiyəlik halda olan isim özündən sonra gələn sözün ifadə etdiyi xüsusiyyətə, keyfiyyətə malik olan şəxsi və ya əşyayı bildirir: Cavanşir öz taleyinin uğursuzluğu barədə fikirləşdi, həyatın sıxıclığı və yeknesəkliyi barədə fikirləşdi. (Elçin)

6. Yiyəlik halda olan söz özündən sonrakı ismin zamanını bildirir: 1990-cı ilin qışı.

Y.Seyidov Azərbaycan dilinin morfolojiyasına həsr olunmuş əsərlərdə yiyəlik halın altı mənə növünün qeyd olduğunu xatırladır və buna aşağıdakıları irad tutur:

a) sadalanan mənalar bilavasitə olaraq yiyəlik halın qrammatik xüsusiyyətləri ilə deyil, müvafiq sözlərin lüğəvi mənaları ilə əlaqədardır.

b) həmin mənalar yiyəlik halda olan isimlə ondan sonra gələn sözün əlaqəsindən irəli gəlir: Tellinin anası əllərini qoltuğuna qoyub hanaya söykənmişdi. (Y.V.Ç) Burada qohumluq mənəsi "Tellinin anası" birləşməsinin məzmunundan hasil olur. Qohumluq mənəsinin ifadəsi iki sözün əlaqəsindən meydana çıxır. Onları dəyişdirdikdə həmin mənə də itir (6, 247).

Y.Seyidov belə hesab edir ki, mənə münasibətləri semantik sintaksisin mövzusunda (7, 65) və onların bir qismi M.Hüseynzadənin üçüncü növ təyini söz birləşmələrinə həsr etdiyi tədqiqatda təfərrüatı ilə izah edilmişdir.

Yiyəlik hal şəkilçisi (in, in, ün, ün) və ikinci şəxsin təkinin şəkilçisi (in, in, ün, ün) eyni səs tərkibinə malikdir. Onları fərqləndirmək yollarını dilçilər aşağıdakı şəkildə izah edir: (5, 68-69)

A. Yiyəlik halda olan sözdən sonra (əgər xəbər vəzifəsində deyilsə) mütləq mənsubiyyət şəkilçili bir söz işlənməlidir. Məs: otaq sözü yiyəlik halda-otağın şəklində işləndikdə qapısı, pəncərəsi, tavanı və s. sözlərdən biri tələb olunur. Lakin mənsubiyyət şəkilçili sözün bu cür sözlərə, xüsusən birinci tərəfə çox vaxt ehtiyacı olmaz. Sənin dəftərin məndədir -əvəzinə məntiqi vurğu tələb olunursa, sadəcə olaraq. Dəftərin məndədir. - deyirik.

B. Yiyəlik halda olan isim yenidoan hal şəkilçisi artımaç olmasa, lakin mənsubiyyət şəkilçili sözlər bütün hallar üzrə dəyişə bilər. məs: sənin məktəbin, sənin məktəbinin və s.

C. Yiyəlik halda olan söz mənsub əşyanı bildirir. məs: Mən sənin aciz, gücsüz olmağın inanmıram. Sənin əməllərin cinayət tərkiblidir. (T.K)

Yiyəlik halın ifadə üsullarını və sintaktik vəzifələrini nəzərdən keçirək:

1) Şəxs əvəzlilikləri ilə: mənim, sənin, onun, bizim, sizin, onların. Mən və biz əvəzlilikləri yiyəlik halda-im şəkilçisi ilə işlənir. Şəxs əvəzliliklərindən yiyəlik halda olduğu özündən sonra mənsubiyyət şəkilçili söz tələb edir və bütövlükdə cümlənin eyni bir üzvi olur. Məs: Bir onların sifətlərinə bax,-deyə Əsmar qulağına pıçıldadı. (Anar)

Şəxs əvəzlilikləri ilə düzəlməmiş üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəflərinin müəyyənliyi nitqdə onların buraxılmasına imkan verir. məs: Kəfləri kök, damaqları çağ (idiom), İşlərin necə gedir? (dan), Adın nədir? (dan).

Bizim və sizin əvəzliliklərinin işlənməsi zamanı isə iki xüsusiyyət öztintü göstərir:

1. Biz və siz əvəzlilikləri yiyəlik halda olur, onun mənsub tərəfi isə mənsubiyyət şəkilçisinin ixtisarı ilə işlənir. Belə olduqda yiyəlik halda əvəzlilik cümlə üzvi kimi təyin vəzifəsində çıxış edir:

Yad ölkədə dözmədən,

Bizim elə dolan gəl. (bayatı)

2. Biz və siz əvəzlilikləri yiyəlik halda olur və ona mənsub olan tərəfdə mənsubiyyət şəkilçisi işlənir. Belə olduqda əvəzlilik və mənsubiyyət şəkilçili söz birlikdə cümlənin mürəkkəb bir üzvi olur:

Səhər getdim dükənə,

Darasım gül akənə.

Mənim qorxum ondadı,

Yarsız ömrüm tükənə. (bayatı)

Şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik halla bağlı sintaktik vəzifələrindən biri onun xəbər vəzifəsində işlənməsidir. məs: Bu kitab mənimdir. (sənidir, onunundur, bizimdir, sizindir, onlarındır)

Yiyəlik halda olan şəxs əvəzliliklərinin xarakterik sintaktik vəzifələrindən biri də onların mürəkkəb feillərin tərkibində işlənməsi ilə bağlıdır. məs: Mənim ondan xoşum gəlmir. (Dan)

2) Öz təyini əvəzliyi ilə. məs: Öz gözündə tiri görmür, özə gözündə qıl axtarır... Öz dediyindən dönən deyil. (dan.)

Göründüyü kimi öz əvəzliyi obyektin əvvəlində işlənərək onu şəxsə görə təyin edir. Buna görə də heç təsadüfi deyil ki, Azərbaycan dilinin qrammatikalarında təyini əvəzlilik adlandırılır. Öz əvəzliyi digər təyini əvəzliliklərdən fərqlənir. Belə ki, bu əvəzlilikdən sonra işlənən isim mütləq mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edib, müəyyən şəxsi bildirməlidir. Bu haqda M.Hüseynzadə yazır ki, şəkilçisiz işlənən öz söztünü təyin adlandırarsalar da, o, başqa təyinlərdən fərqlənir. Başqa təyinlər həm obyektə, həm obyektə təyin etdiyi halda öz əvəzliyi yalnız obyektə subyektdə görə təyin edir. (6, 144-145)

Öz əvəzliyi yalnız mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdən sonra hallana bilər. Mənsubiyyət+yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş öz əvəzliyi xəbər vəzifəsində işlənə bilər. Bu iki formada baş verir: həm şəxs əvəzlilikləri ilə, həm də onları. Məs: Bu qələm (mənim) özümümdür, (onun) özünümdür və s.

6) İşarə əvəzlilikləri ilə. Bu və o işarə əvəzlilikləri həm atributiv məqamda işlənir (bu kitab, o kitab), həm də

²⁸ BDU-nun İngilis dili kafedrasının müəllimi. yegish76@mail.ru

yyüelik hal şəkilçisini qəbul edir: Bunun kitabı, onun kitabı. Lakin elə, belə əvəzlilikləri yalnız atributiv məqamda işlənir, yyüelik hal şəkilçisi qəbul etmir. Onu da qeyd etməliyə ki, bu əvəzliliklərin mənsubiyyətə görə dəyişdikdən sonra hallanması, həmçinin yyüelik halda olması mümkündür.

Bunun və onun formaları özündən sonrakı mənsubiyyət şəkilçili sözlə eyni bir cümlə üzvü olur. məs:

Bunun oğlu sizin seminariyada oxuyur. (L.Ş)

Bunun, onun formaları predikativ məqamda, xəbər vəzifəsində də işləyə bilər. məs: Bu məşin onundur.

(Dan)

4) Sual əvəzlilikləri ilə.: kimin, nəyin, haranın. Kimin və nəyin formaları atributiv məqamda işlənir. məs:

Məhz onun bağında,əvin ikinci mərtəbəsində olduğu kimin ağına gələcək? (Anar)

Haranın forması isə atributiv məqamda çox az işlənir. məs: Haranın gözlənsən? (Dan.)

Predikativ məqamda isə daha çox kimin söz-forması işlənir. məs: Kimindir? -Mənim. (dan.)

Yyüelik halın sintaktik mövqeyini iki şəkildə ümumiləşdirə bilərik:

1. Yyüelik halın əsas sintaktik mövqeyi özündən sonra gələn isimlə, yaxud substantivləşmiş sözlə əlaqəyə girərək söz birləşməsi əmələ gətirməkdir. Bu halda söz birləşməsi istənilən cümlə üzvü vəzifəsində işləyə bilər.

2. Yyüelik halda olan söz ayrılıqda xəbər rolunda işlənir. Bu zaman o, cümlə üzvləri ilə birləşməyə girmir.

5) İsimlərlə. Yyüelik halda olan isimlər mənsubiyyət şəkilçili söz tələb edir və söz birləşmələri yaradaraq bütövlükdə cümlənin bir sintaktik üzvü olur.

Yyüelik halda olan isimlərin ayrılıqda işlədikdə yeganə sintaktik vəzifəsi cümlənin xəbəri olmaqdır. Bu vəzifədə yalnız müəyyən yyüelik halda olan ümumi və xüsusi isimlər, həmçinin hər hansı substantivləşmiş söz çıxış edə bilər. Məsələn: Bu, Ayselindir, bəs o, kimindir? (dan.)

Qoşmalarla idarə və ismin halları məsələsində qarşıya çıxan məsələlərdən biri də qoşmalarla yyüelik halın münasibətidir.

Dilçilik elmində belə bir fakt inkar edilməzdir ki, ismin yyüelik halı əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi III növ ismi birləşmələrin yaranması üçün formal göstərici və məntiqi nəticə rolunu oynayır. Bu hal (yyüelik hal) mənsubiyyət kateqoriyasının meydana çıxması, yaranması və formalaşması üçün başlıca vasitədir. Belə birləşmələr ismin adlıq halında hesab olunur. Ona görə də həmin birləşmələr adlıq halı idarə edən qoşmalarla əlaqəyə girir: Ayselini anası ilə, Ayselini anası üçün, Ayselini anası qədər və s. Göründüyü kimi belə birləşmələrlə həmin qoşmalar tam şəkildə əlaqəyə girir. Əgər birləşmələri parçalayıb ikinci tərəfini atsaq, yyüelik halda olan söz heç vaxt həmin qoşmalarla əlaqəyə girə bilməz.

Həm adlıq, həm yyüelik hal ilə işləyən qoşmaları yaratdıqları çalarlara görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

1. qədər,kimi, təktəki. Bu qoşmalar adlıq və yyüelik halda olan sözlərə qoşularaq müqayisə, bənzətmə məzmunu yaradır. F.Zeynalovun göstərdiyi kimi, bu qoşmaların yaratdığı müqayisə müxtəlif cəhətlər üzrə olur: bir tərəfdən şəxs, əşya və hadisələri əlamətlərinə, digər tərəfdən isə onların vəziyyətlərinə görə müqayisə edir. (5, 78)

Nümunələrə nəzər yetirək:

Dəniz də üstü gümtüş pullu nəhəng bir baltq kimi pəncərəmizin qabağında yavaş-yavaş nəfəs alardı (R.R). Sənin kimi dörd oğlum cəbhədədir (R.R). Neçə saatdır sərsəri kimi küçələri gəzirəm, yaralı bir adam görəndə ürəyim tez-tez döyünür, dizlərim titəyirdi. (R.R)

Türkojji ədəbiyyatda kimi qoşmasının təsirlik haldan başqa bütün hallarla əlaqəyə girə bildiyi qeyd edilir. Lakin Fərhad Zeynalov doğru olaraq qeyd edir ki, bu qoşmanın yerlik və çıxışlıq hal şəkilçili sözlərlə əlaqəyə girməsi qeyri mümkündür. (4, 77)

2. Üçün qoşması- adlıq və yyüelik hala qoşularaq səbəb və məqsəd mənalarını yaradır. Bu qoşma əvəzlilikləri yyüelik halda, başqa nitq hissələrini adlıq halda tələb edir. Məsələn: Sınaqdan mərdənə çıxmış bir məhəbbət hər kəsdən çox əsgər üçün lazımdır. (R.R)

6. İlə-vasitə, alət, birləşmə, zaman, qarşılaşdırma mənalarını yaradır. Bu qoşma da əvəzlilikləri yyüelik halda, başqa nitq hissələrini adlıq halda tələb edir:

İndi mən qəlbimdəki bütün kinim,qəzəbimlə bərabər, bir də yaralı eşqimin qanlı nəşimi cəbhəyə aparıram (R.R). O məktublar dost əli ilə yazılır, kapitan (R.R). Onunla baş-başa verib bu nəğməni oxuyardıq, bizim gənclik nəğməmizi (R.R).

4. haqda, haqqında, barədə, barəsində. Haqda, barədə qoşmaları adlıq halda olan isim və əvəzliliklərlə, haqqında, barəsində qoşmaları yyüelik halda olan isim və əvəzliliklərlə əlaqəyə girir: o haqda, onun haqqında, bu barədə, bunun barəsində və s

Azərbaycan dilində hal kateqoriyası tarixi kateqoriyadır. Türk dillərinin qədim yazılı abidələrinin dili ilə müasir türk dillərini müqayisə etdikdə aşkar olur ki, bu dillərdə hal sistemi tarixən yaranmış, inkişaf etmişdir. Bir sıra halşəkilçiləri unifikasiya olunmuş, qrammatik mənaca birləşmiş, vahidləşmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dilində yyüelik halın sintaktik vəzifəsi // Azərbaycan SSR Ali və Orta Təhsil Nazirliyinin elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası. Bakı: Elm, 1978, №4, s.6-7
2. Abdullayev Ə.Z. Seyidov Y.M. Həsənov A.İ. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksisi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1985, 468 s.
3. Aslanov A.Ə. Qoşma və ismin yyüelik halı məsələsi // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı: ADU, 1978, №4, s. 67-71.

4. Aslanov A.Ə. Müasir Azərbaycan dilində qrammatik kateqoriya. Bakı: ADU, 1985, 80 s.
5. Əsədova A.Y. Azərbaycan dilində ismin yyüelik halının sintaktik mövqeyi // Tədqiqatlar - 1. Azərbaycan MEA Nasimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı: Elm, 2006, s. 147-154
6. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
7. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: 2000

Açar sözlər: Azərbaycan dili, hal kateqoriyası, qrammatika, yyüelik hal, söz birləşməsi, cümlə

Key words: Azerbaijani language, case category, grammar, possessive case, word combination, sentence

Ключевые слова: Азербайджанский язык, падежная категория, грамматика, притяжательный падеж, словосочетание, предложение

Родительный падеж и его грамматические особенности на азербайджанском языке

Резюме

Основная функция слова, используемого в случае владения, - это выражение права собственности и подтверждение права собственности (принадлежности). Существительные и местоимения имеют фонетические различия с точки зрения притяжательных местоимений. Таким образом, я и мы используем суффиксы -in и -im, когда у нас есть местоимения. Кроме того, притяжательные существительные образуют третий и второй типы определенных местоимений по отношению к категориям определенного и неопределенного. Одна из главных особенностей этой ситуации - то, что она не совпадает с глаголом.

Genitive case and its grammatical features in Azerbaijani language

Summary

The main function of the word used in the case of sovereignty is the expression of the right of ownership and the affirmation of the right of ownership (belonging). Nouns and pronouns have phonetic differences from the points of view of attractive pronouns. Thus, I and we use the suffixes -in and -im, when we have pronouns. In addition, attractive nouns form the third and second types of definite nouns in relation to definite and indefinite categories. One of the main features of this situation is that it does not coincide with the verb.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova